

Szenczi Molnár Albert és a magyar orvosi nyelv

A kutatások szerint a XVI–XVII. századig nagyon kevés volt hazánkban az akadémiai, egyetemet végzett orvos, s ezek is vagy külföldi, vagy külföldön tanult magyar orvosok voltak. Az orvosi feladatokat nagyrészt a *füvesek* vagy *fűjesek*, *tudós asszonyok*, *javasasszonyok*, *bábák* látták el, akik a betegek gyógyításához és a varázsláshoz használatos gyökereket és orvosi növényeket gyűjtögettek. A gyógyító munkában részt vettek még különféle kuruzslók is. Ezek egy része vándorló (gyakran külföldi) kuruzsló volt, ilyenek voltak például az *olejkárok* (azaz az olajokat, balsamokat árusítók), a *sérumetszők*, a *borbélyok*, a *vándorsebészek*, a *csontrakók*, a *szemoperálók*, sőt a *hóhérok* is, akiknek a köznép gyógyító képességet tulajdonított (Magary-Kossa 1929/1: 75–92).

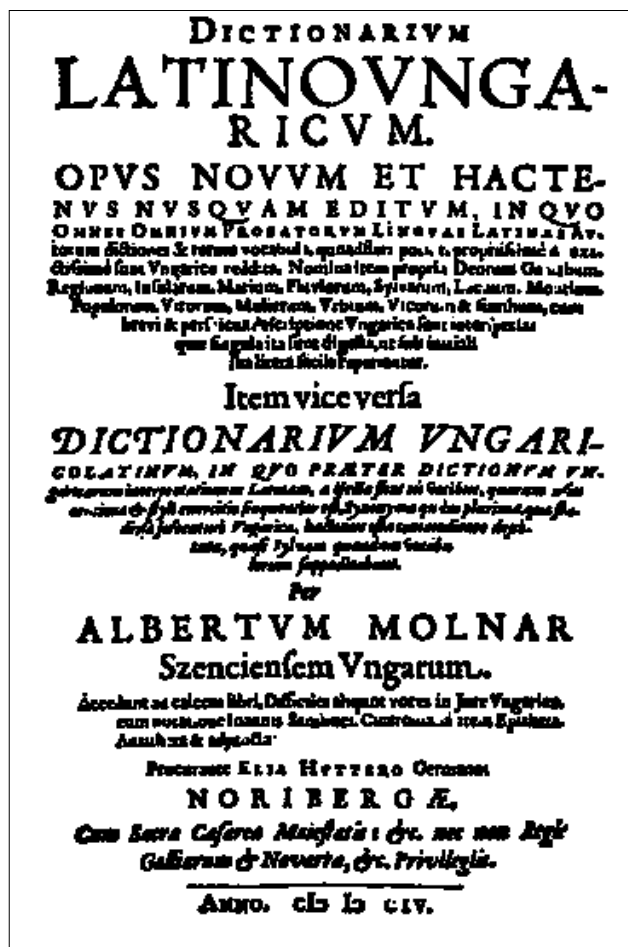
A magyar orvoslásnak volt tehát egy tudós, akadémiai végzett, orvosok által művelt ága. Ennek az orvostudománynak a nyelve kezdetben a latin volt.

Volt azonban egy népi ága is, mely tünettani észrevételen, tapasztalaton alapuló magyar kifejezéseket (gyakran körülíráso kifejezéseket) használt.

A kétféle orvoslás és a kétféle orvosi nyelv azonban nem vált el élesen egymástól, inkább valami sajátos egymásra rétegződés jellemezte ezt a két típust. A külföldön beszerzett könyvekbe beírták például a népi gyógymódokat, sőt a XVI. századi magyar orvosi könyv, mely az orvoslás tudományának szakszerű, tudományos összefoglalása, s melynek szerzője gyakran hivatkozik híres külföldi orvosokra, szintén tartalmazza a népi gyógyítás módszereit, sőt a népi babonákat is.

S fordítva: a papok, a bábák, a nemesi udvarházak asszonyai, akik gyakran foglalkoztak gyógyítással, a népi módszereken kívül sok mindent ellestek az udvarházakban megforduló orvosoktól, s gyakran össze is foglalták kis, kéziratot, házi orvosló könyvecskékben a különféle eredetű tapasztalatokat.

Az orvosi nyelv tehát a XVI. század végén igen tarka és színes volt. Erről, mint említettem, hiteles képet alkothatunk a XVI. századi orvosi könyv alapján. Az orvosi könyv sok testrés-, betegség-, tünet- és gyógyszer-, illetve gyógymódnév tartalmaz, szókészlete mégis (mai szemmel nézve) szegényes és olykor nehézkes is, hiszen sok esetben csak körülíráso kifejezésekkel él. Néhány példa erre: *Alom hozó oruosság* (OrvK. 18), *Dühös busulth bolondság* (i. m. 25), *Szajának es Orczanak felre ménese* (i. m. 46), *Zém fennek megh terjedese* (i. m. 61), *Ha Melý szém Estwe vagy Eýel ýol lath, de delbe awagy nappal keweseth* (i. m. 89), *Saarnak az bér ala ký omlasa* (i. m. 223), *Az oldal chýontok*

alat ualo husos hartýak (i. m. 227), *Hasnak Verrel valo ménese* (i. m. 255), *Keznek megh chýuggedese* (i. m. 402).

A nyelvünkkel való tudatos törődés a XVII. század első felében indult meg. Az úttörés érdeme Szenczi Molnár Alberté, aki nyelvtanaiban és szótáraiban megkezdte a tudományok nyelvének magyarosítását.

Szótára, s különösen annak latin–magyar része egyáltalán nem hasonlít a mai kétnyelvű szótárakra; sőt azt lehetne mondani, hogy inkább értelmező szótár, sőt enciklopédia, hiszen például a latin rész címszavai között igen sok görög–római kultúrkörbe tartozó személynév és földrajzi név szerepel, bőséges magyarázattal. Ugyanílyen részletes magyarázatot találunk néha a köznevek s ezzel együtt az orvosi szakkifejezések mellett is. Példa személynevek magyarázatára: *Hippócrates. egy igen jeles fő Or-*

*vos, az Cos Szigetbőlvaló. – Tántalus. Iupiter es Plota fia, ki Pokolba (az Poetac tetzesse berint) mindenkor bomjuhozik es ehezik, noha torkig all az vízbe, és orra elöt függ az termet alma fa, kikkel hamikor elni akar, menten el rantatnak elöle. – Példa néhány orvosi kifejezés értelmezésére: Agonía. Belső rettenetes hartz; Appetitus. Nagy eteli kivansag; Atheróma. Keleveny, fejer gőnyetseggel rakva (ma: kásadaganat; vö. Brencsán 1983); Clyster. Kristely. Beteg hatullyaban boczato, purgalo orvossag (ma: beöntés); Cóndylus. Vyaid izeinec czomoia (ma: bütyök, ízületi véggel rendelkező csont rész; vö. Brencsán 1983); Eúgium. az asszonyj allat bemermes testénece kapu hartayaja, mely az Venus első Ostromán rontatikel (ma: szűzhártya); Perióstion. Egy vekony hartya, ki az egeß embernece minden czontyait befödi (ma: csonthártya; vö. Brencsán 1983); Peritonaeum. Vekony de erős hartia, ki az hasban az töb belt befödi es körül fogja (ma: hashártya; vö. Brencsán 1983); Phagaedéna. Fekely, vagy keleveny neme, ki az testben magat mind az Czontig beßfi (ma: kórházi üszök, mélyreható üszkös szövethalás; vö. Brencsán 1983); Phimósis. Az ferfiui tagnac nyavalyaja, midön az bőre ugy meg borul, hogy az mackrol le nem foßolhat, avagy vizontag rea nem borulhat (ma: fitymaszűkület; vö. Brencsán 1983); Pubértas. Kimohozot ifjusag: az Ferfinac 14. az Leanzonac 12. eßtendős koraban; Siriásis. Agy velö környekinece fölizadása elhevölese, kivalt kepen kis Gyermekeken (ma: napszúrás; vö. Brencsán 1983); Solátus. Napfeny miat nyavalas, heuseg miat betegült, Egettetöt, rontatot (ma: napszúrás kapott); Steátoma. Testen valo dagadas, kiben faggyu-ßabaso nedvesseg vagon (ma: faggyútömlő, vö. Brencsán 1983); Tórus. ember testin husos inas tag (ma: duzzanat, tekercs, csomó; vö. Brencsán 1983); Trachéa. Lelegzet vevö gege (ma: légcső; vö. Brencsán 1983); Várix. Dagat öreg ÉR az ember testén (ma: visszeres csomó, görcsér; vö. Brencsán 1983); Zostér. Szent Antal tüze, mely nyavalya az embert hamar megöli (ma: övsömör; vö. Brencsán 1983). – Mint látjuk, ezek a szerkezetek nehézkesek, s nemigen alkalmasak a tudományos nyelvben a tiszta, világos kifejezésmódra, igaz, hogy némelyikre (pl. *phagaedena*) ma sincs megfelelő magyar kifejezés.*

Molnár Albert szótáraiban azonban nem csupán körülírással magyarázatok, hanem új magyar orvosi kifejezések is találhatók, ilyenek a következők: *Ágyékhártya* (l. Diaphragma); *Czetstöl elválasztas* (l. Ablactatio); *Gömbölyeg orvossagos Cipóczka* (l. Pastillum); *Czipóczont* (l. Cöxa); *Fityeßö, Elesßbaglo mint az Eb* (l. Ságax); *Főnece meghiúlasa, Bolyokázás, Eßelyösseg* (l. Delirium); *Gyermekágyas* (l. Puérpera); *Holt test metélö* (l. Anatomicus); *Köz*

hartya (l. Disséptum); *Megemeßtes, megfözes* (l. Concoctio); *Paraßorvos* (l. Empíricus); *Szunnyadozo, almos, Szunnyata, rest, tunya* (l. Somnoléntus; ma: aluszékony, vö. Brencsán 1983; vö. még OrvK. 387: *zunnjadagos*); *Hasas, Terhes, Tölglyellö* (l. Foetus); *Töki saczkoja* (l. Scrótum) (az EWUng. a szó 'a belső szervek, mirigyek váladékának tömlöszerű zacskója' jelentésére az első adatot 1760-ból idézi); *Vaklyás, az ki a gyertyánál nem jol lat* (l. Lusciósus); *Vekony Bél* (l. Híla); *Vemheczke, kinek még eßtendőjelentő foga nem nöt* (l. Abolus); *Veretec lic, haylic az ember bőrín* (l. Pórus); *termékeny* (TESz.).

Szenczi Molnár Albert új orvosi szavai és kifejezései szabályos alkotások: szóösszetételek, képzések, szó szerkezetek, néhány esetben új jelentéssel ellátott tőszavak, mint a *zacskó* (he-rezacskó jelentésben). Csupán két szócsoportja mesterkél: a *-szabású* utótagúaké és az *-i* képzős mellékneveké (vö. még Bárdos Remig 1896: 42; Simonyi 1905: 173), például: *fejer ßabásu* (l. Albidus); *faggyußabaso* (l. Steatóma); *Nagy eteli kivansag* (l. Appetitus); *Agyeki faydalom* (l. Lumbago); *Kézi kößvény* (l. Chiragra); *Egéz testi viz korsag* (l. Anasárca); *Szemi kelyés, Arpa* (l. Chalázion); *Erößbaki* halal (l. Biothánatos). Molnár Albertet valószínűleg az indította e megoldás gyakori alkalmazására, ami később Gelejit is, hogy maga is érezte, hogy a hosszabb, szerkezetes kifejezések (ilyenek például: *szemen való, májhoz kapcsolódó, májon való* stb.) nehézkesek, valamint hogy: amit a deák egy szóval fejezett ki, azt ő sem kívánta többlel (vö. Simonyi 1905: 173–4).

SZAKIRODALOM

- Bárdos Remig 1896. A magyar nyelvtisztító törekvések története. Esztergom.
- Brencsán János 1983. *Új orvosi szótár. Orvosi kifejezések magyarázata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EWUng. = Benkő Loránd (Hrsg.) 1993–1997. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dr. Magyary-Kossa Gyula 1929. *Magyar orvosi emlékek I–II*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- OrvK. = Varjas Béla (kiad.) 1943. *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Sárkány Nyomda, Kolozsvár.
- Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv*. Athenaeum, Budapest.
- Szenczi Molnár Albert 1604. *Dictionarium Latino-ungaricum*. [2. rész:] *Dictionarium Vngarico-Latinum*. Nürnberg.
- TESz. = Benkő Loránd (szerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.